

BOSANSKI – HRVATSKI – SRPSKI

BOSNISCH – KROATISCH – SERBISCH

Međunarodni skup

„Aktuelna pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca“

Beč 27.-28. sept. 2002.

Internationale Tagung

„Aktuelle Fragen der Sprache der Bosniaken, Kroaten, Serben und Montenegriner“

Wien 27.-28. Sept. 2002

Urednik

Gerhard Neweklowsky

WIENER SLAWISTISCHER ALMANACH

SONDERBAND 57

WIEN 2003

Слободан Реметић

ПУТ ДО СТАНДАРДНОГ ЈЕЗИКА КОД СРБА И ХРВАТА: СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ

1. Склоност да се стварност представља искључиво у црно-белим бојама уврстиће делатност Вука Караџића (1787–1868) у сам врх наших табу тема. Мало је где принцип искључивости нашао тако плодно тло као у случају реформаторске делатности моћника из Тршића. У својој земљи, у своме народу, дуго оспораван и забрањиван, не дочекавши да за живота види укидање забрана резултатима свога рада у Кнежевини Србији, Караџић ће, после 1868. године, (п)остати неприкосновени суверен, чијем би делу квалификације типа *недоречен, непотребно радикалан, погрешан* или, не дај Боже, *штетан*, све до данас, биле сасвим «непримерене». Дуго је скривана истина да је мудри Вук, суочен са снагом аргумената (не)добронамерних критичара (рецензента) и опонената, и сам стичући нова знања и ширећи видике, у многим, чак и у оним најкрупнијим, дакле револуционарним опредељењима, одустајао од првобитно изнетих и жарко брањених начела, којих се декларативно никада није одрицао. Да се с протоком времена озбиљно мењао, покадшто је превиђао и он сам, те му се могло десити да Срезњевском – «на питање ... да му каже, у колико је он пре доласка у Беч био спреман да постане такав књижевник какав је постао, и колико је он волео и ценио народност» (Стојановић 1925, 92) – овако одговори: «Ја другога језика нисам знао, говорио сам како сам умео и трудио сам се да својим језиком изразим све што ми је потребно» (Стојановић 1925, 92). «А колико се он трудио да се у свему ‘изражава својим језиком’», пише Љуба Стојановић, «најбоље би се видело из његова првог, пре познанства с Копитаром писаног списка, да је очуван. Али је довољно погледати на његов предговор Песнарици, прво писмо Копитару и рецензију на Давидовићеве Новине, па да се одмах види, колико је то далеко од онога што је он Срезњевском говорио. После тридесет година рада Вук је и заборавио како је изгледао 1813. и 1814. године» (Стојановић 1925, 92–93). Љубомир Стојановић је, одмах затим, признавши великом реформатору способност да брзо схвати Копитареве идеје, приметио да «он још није имао јасног појма о значају народних умотворина, нити је још тачно разликовао шта је у тадашњем књижевном језику било узето из словенског, а шта је народно. Он је у та питања улазио поступно, али врло брзо, и за неколике године потпуно их савладао» (Стојановић 1925, 93).

Јасно је да је Вук у првим списима далеко ближи славеносрпским списатељима савременицима него Вуку из његових позних радова. Млади и зрели Вук су, најкраће речено, антиподи, с тим да ће овај други у много чему надмаштити своје учитеље и инспираторе. Рано схвативши каквој би регионалној расцепканости водило начело да свако пише својим локалним идиомом, свој реформаторски подухват он је пропустио кроз филтер *онђе-не правилности* и дошао, на пример, до реченице типа *Дошао је дјед и донио дванаест топних хљебова*, до наддијалекатске вредности, до реченице која се не може чути ни у једном народном говору. Граматичку правилност «као појам независан од дијалекатске аутентичности неке језичке форме» (Ивић 1990, 230) Вук помиње 1821. године, када говори о дужности књижевника «који су код народа неопредијељени [да] изаберу оно што је најправилније» (Ивић 1990, 229–230). «Начело је његово било: у књижевни језик иде оно, што је обичније или што је правилније» – како одлично примећује Маретић (Маретић 1899, XI). У сваком случају, опћена правилност се у највише случајева сводила на архаизацију језичког израза.

2. Временом су продубљенија истраживања показала да пут до наддијалекатског типа књижевног језика, изражајног инструмента кадрог да испуни Брозовићеве, у лингвистици општеприхваћене, услове за стицање статуса стандардног језика, код Срба и није био обележен крупним револуционарним заокретима и резovima, како се углавном мислило. Протекле су деценије и деценије да би се приметило да Вук са сцене није уклонио славеносрпски, него доситејевски тип књижевног језика (Ивић 1990, 229; Ивић 1991, 235–245), јер је «славеносрпски ... језик изгубио своју битку за опстанак знатно пре коначне Вукове победе» (Ивић 1991, 235). А и сам славеносрпски из године у годину све више је био српски, па је његова србизација «у првим деценијама друге половине XVIII века поставши сталан процес – остваривана [је] у највећој мери помоћу одговарајућих црта српског екавског штокавског шумадијско-војвођанског дијалекта» (Младеновић 1993, 80). У праву је проф. Младеновић и када каже да је Вук само допринео «бржем и снажнијем развитку ... процеса србизације» тадашњег књижевног језика код Срба (Младеновић 1995, 114). Нема се шта додати ни одузети Ивићевој оцени да је «тријумф Вукове ‘партије’ у српској култури донео ... ипак мање промена него што би могло изгледати на први поглед. Не би било тачно рећи да је у потпуности усвојен *Вуков језик*» (Ивић 1991, 286). Овде се мисли на отпорност екавског изговора у Србији и Војводини и на Вуков однос према славенизмима, које је реформиста, по потреби, задржавао, у неизмењеном или, пак, фонетски и морфолошки адаптираном лику. Одавно се зна и то да је Вук, када је то било нужно, и

сам «правио» недостајуће термине, речи за апстрактне појмове. У сваком случају, Срби су се седамдесетих година деветнаестог века ослободили диглосије, вертикалне подвојености језика.

Незнатно касније, коначном одлуком Хрватског сабора, одлуком којој су претходили дуге и жучне расправе, хрватски «вуковци» извојевали су коначну победу и званични Загреб 1889. године опредељује се за већ помињани књижевно-језички модел из позних Караџићевих списа.¹ Тако су Срби и Хрвати крај XIX века дочекали са практично ујединачним књижевним језиком, чиме су у високој мери оживотворене премисе Бечког договора из 1850. године. До заједничког, обједињеног, а никад јединственог књижевног језика, Београд и Загреб су дошли различитим путем. Реч је у ствари о двама, структурално посматрано, супротним процесима. Наведеном одлуком званичног Загреба католици са простора између Бугарске и Словеније ослободили су се вековне регионалне књижевнојезичке расцепканости, превазишли су, дакле, дуготрајну географску, хоризонталну полиглосију. Београд се том својеврсном «демократизацијом језика» између, условно речено (видели смо зашто), туђег израза и «свога» определио за ово друго, за књижевнојезички тип утемељен на новоштокавским народним говорима.² Београд се, дакле, определио за «своје», док се Загреб, зарад, како ће се касније показати, ширих интереса, одрекао свога локалног израза. «Најјачи политички потез који је грађански Загреб икада повукао» (Ивић 2001, 192) одлучујуће је подупро интегрисање готово свих католика између Бугарске и Словеније у једну, хрватску нацију. Пуне истине ради ваља подсетити на чињеницу да су цео тај магистрални подухват започели «патриотски хрватски интелектуалци у тридесетим годинама XIX века» (Ивић 2001, 191), «и кад је 1836. Људевит Гај у својој *Даници* прешао на штокавски, то је био дефинитивни чин раскида са вишевековном традицијом» (Ивић 2001, 192). Пуне истине ради не треба губити из вида ни то да је «штокавштина коју су увели Илирци ... имала наддијалекатски карактер» (Ивић 1991, 282), с тим да она «бар у почетку, није била 'новоштокавска'» (Ивић 1991, 282). Ипак инструменти хрватског књижевног језика израђени убрзо након наведене одлуке (и/или налога) Хрватског сабора настали су на основу «дјела писанијех најбољим књижевним језиком. Сви људи, који о тој ствари могу право судити, слажу се у

¹ «Од победе хрватских вуковаца књижевни језик у Хрватској се чврсто држи, бар у свом писаном виду, граматичког и гласовног система Вукових списа из његове касније фазе» (Ивић 1991, 297). «Од последње деценије XIX века књижевни језик Хрвата верно одсликава, на нивоу писане речи, граматички и гласовни систем познијих Вукових списа» (Ивић 1990, 126).

² У ствари утемељен на језику Вуковог «завичаја у западној Србији, који спада у бројне српске говоре обележене ... иновацијама», какве у целисти не долазе ни у једном хрватском говору (Ивић 1990, 126).

томе, да је Вук Стефановић Караџић до данас први наш писац ... Вуку се од свих других писаца у правилности књижевног језика највише приближио Даничић; за то сам ја обилно употребио и она Даничићева дјела која су за тај посао најзгоднија» – вели Маретић (1899, I–II). О разлозима за прихватање Вукове норме надахнуто ће касније, између осталих, писати и проф. Катичић, истичући да је тадашње поколење хрватских филолога, захтевајући «угледање на чисте изворе народне штокавштине» (Ивић 1991, 295) за узор имало управо Вуков језик и «његову мајсторски надмоћну стилизацију штокавске народне књижевности».³

3. Досадашње излагање подсетило нас је на пут(еве) којим(а) су Срби и Хрвати крајем XIX века дошли до практично уједначеног књижевног језика. Данас је из више разлога лакше но што је то раније био случај говорити о крајњим дометима и резултатима тога чина на двема странама. Код Срба Вуково дело деценијама столује као целом свету за узор обављен посао без мане и пропуста. У сенци, на маргинама остају блага, да не кажем стидљива подсећања на недостатке, извесне жртве проистекле из целог подухвата. Ивићево запажање да Вуков радикализам није увек био неопходан пропратићемо његовим речима да «Цена демократизације српске културе није била незнатна» (Ивић 1990, 121). У вези са учинком Вукове реформе у домену синтаксе српског књижевног језика проф. Ивић каже: «Једини губитак, додуше тежак, био је нестанак партиципских конструкција» (Ивић 1990, 236). Крајње трезвен у свим, а поготову деликатним ситуацијама, увек одмерен у исказу, исти аутор ће у последњој деценији прошлог века написати: «Бечки књижевни договор је свакако био Вукова лична победа, али не и успех за Србе, који су тиме били увучени у спрегу с народом друкчије културе и традиције и друкчијих политичких интереса» (Ивић 2001, 333). У наставку истога текста писац подсећа на већ помињане чињенице да је тиме Хрватима омогућено превладавање регионалне «расцепканости у погледу језика књижевности» и да је тај потез «отворио пут ширењу хрватског опредељења међу католицима штокавцима» (Исто, 333).

Већина формулација углађеног ерудите могла се и тада осенчити јачим бојама. Данас, свестан тежине последица вољног (и/или невољног) уласка у столетни питонски загрљај, лично бих био срећан да су хрватски филолози и остали тамошњи фактори и центри одлучивања крајем XIX столећа

³ «За поглед према народном језику Караџићев је корпус давао најпоузданије обавијести и био је главни извор свакога надахнућа. Његови су списи начином својега излагања и својим ставовима, па чак и великим међународним признањем које су добили, више одговарали потребама времена него старији списи осамнаестог столећа који су заправо утемељили хрватски стандард» (Катичић 1974, 231).

свога Цицерона нашли у некоме другом а не у Вуку Стефановићу Караџићу. Крајњи резултат свих тих приближавања, зближавања, уједињавања, свих тих конвергентних потеза и гибања и, нарочито, дивергентних прегнућа – непријатно је различит. Хрвати, који баштине три наречја (штокавско, чакавско и кајкавско) данас имају јединствен књижевни језик, док су Срби, иако су *свој* стандарднојезички израз утемељили на *својим* новоштокавским основама, у трећи миленијум ушли са расцепљеним језичким стандардом, са, блаже речено, «језиком са маном», како би рекао колега Мато Пижурица. У средњем веку, Срби су, да се подсетимо и тог детаља, имали јединствен књижевни језик.

Цитирајући Ивићеве речи у једном од претходних пасуса дотакли смо «спрегу с народом друкчије културе и традиције и друкчијих политичких интереса». Дуго, врло дуго, многи, а појединци никад, нису схватили пресудни значај дубоке верске (дакле *духовне*) и културне (зашто не рећи *цивилизацијске*) подељености српско-хрватског језичког простора. Додуше, озбиљнији потези и акције у вези са овим крупним националним питањем у директној су зависности од друштвено-политичких прилика, расположења и интереса пре свега хрватске стране, јер је, стицајем околности, Загреб, по правилу, био у позицији да повлачи први потез. Првом лингвисти код Срба у другој половини прошлог века није, на пример, промакла игра око имена службеног језика у Хрватској у седмој деценији деветнаестог столећа. Године 1861. он је «југославенски», 1867. у време жестоких одупирања Мађарима, «хрватски или српски», да би следеће године, у тексту саме Нагодбе с Мађарском он био – «хрватски». Прецизност пуне корелације између друштвено-политичких потреба, политичких интереса и типа најважнијег инструмента националне културе илустроваћемо још једним примером. У писму бану Јелачићу 9. фебруара 1849. године загребачки бискуп Хаулик јасно наглашава да је заштита од српског православља у будућности једини мотив задржавања латинског (уместо увођења народног, како бан захтева) језика у црквеним школама и црквеној администрацији. Узгред да се подсетимо како је «славонска нација» месец дана касније преко свог легалног банског заступника протествовала што се у царским рескриптима употребљава само хрватски део у поимању националног идентитета. Подсећам вас и на то да се језик у поменутој петицији назива «хрватско-славонски земаљски језик».⁴

Пола века касније биће објављена *Грамматика и стилистика* Томе Марећића, у целости утемељена на језику и делу Вука и Даничића. Нема ту, како рече колега Брборић у своме реферату (у овој књизи), никакве «двосмислице у погледу *једности* или *јединства* тога двонародног (српског и/или хрватског) језика и његовог односа 'према другим словенским

⁴ Према: Екмечић 2000, 18.

језицима'». А та граматика (ни украдена нити, пак, са стране наметнута) биће школски уџбеник хрватској деци више од педесет година. Седамдесетак година касније аутор ових редова, на самом почетку радне каријере, на београдским је «Теразијама» у негодовању угледног хрватског лингвисте због високе заступљености латинице на зградама око нас чуо поруку да нам Београд неће занавек бити заједничка престоница. Српско-хрватски укупни односи најбољи су доказ чему води, чему мора одвести «богатство у разликама», поготово њихово свесно стимулисање и подгрејавање, код нас чињено и обилато и у континуитету, а данас је јасно и – чега ради! Различита нам је била прошлост, различито смо столовали и робовали. Из различитог положаја главнине двају народа, окоснице бивших двеју националних држава, у саставу других држава-поробљивача, односно из различите судбине хрватске и српске државе и двају народа у времену од раног средњег века до краја XIX stoleћа, произићи ће, између осталог, и дијаметрално различит однос према посуђеницима, према туђој лексици. Главну палицу дивергенције носила је верска подељеност. Уосталом, по верским шавовима извршене су све диференцијације међу Словенима између Бугарске и Словеније: и етничка, и национална и стандарднојезичка. С тим у вези, на крају, понављам речи изговорене на промоцији књиге Милорада Екмечића *Револуција 1848. и Балкан*, одржаној у Српској академији наука и уметности 10. априла 2001. године: «Срби и Хрвати, свиђало се то данас некоме или не, нису имали реалних шанси за стварање било чега озбиљног трајног, заједничког и јединственог, јер су заступници тих и таквих идеја против себе имали знатно, знатно моћнијег противника ... Одавно је, наиме, јасно као дан да је судбина напора и најплеменитијих жеља свих Јелачића, каснијих Маретића, Гајевих истомишљеника (по Гају из 1849. године 'Српски језик је наш књижевни језик') била одређена онога тренутка када је на сцену у најорганизованијој форми одлучно изашао моћни противник – католичка црква». Најкраће речено, коначни расплет српско-хрватске државне и језичке заједнице, у крајњој инстанци, и није могао бити значајније другачији. Мogle су се, и морале, избећи бруталности и суровости.

4. Тема нашег окупљања под кровом угледне институције у Бечу подразумева и осврт на актуелна питања језика четирију народа. Задржавање на лингвистичко-социolingвистичким релацијама подразумева сагласност са Брборићевим овде изнетим ставом да сви народи из наслова овога скупа «и даље говоре истим стандардним језиком – истим језиком с више назива у домицилу ... са три варијанте, три (национална) језичка стандарда, названа језицима: Српски, хрватски и бошњачки језички стандард представљају један стандардни језик», или како је исто то, али једноставније, ивићевски

речено на крају међународног научног скупа «Актуелни проблеми граматице српског језика», одржаног у Суботици октобра 1997. године: «...ако останемо при чисто лингвистичким мерилима, нема повода за двоумљење. Књижевни језик у простору између словеначке и бугарске границе је један, разуме се, с територијалним варијантама» (Ивић 1999, 299). «Сасвим друччија слика се указује у социolingвистичкој перспективи», каже компетентни реалиста (Ивић, исто). Да ли ће се (и колико) «системска истост» наших трију језичких стандарда у будућности мењати зависиће од стручњака (и институција задужених за бригу о «својем» језику), али, и то много више, од политичких чинилаца.

Не видим ништа на видику што би могло озбиљније узбуркати воду на српској страни, сумњам да ће се, дакле, мењати садашње «тенденције у језичкој политици», а «то су», по Ивићевим речима, «с једне стране, ослањање на сопствену традицију, а с друге разумна мера отворености према новим страним речима које непрекидно пристижу пратећи напредак науке и технике. Отпала је потреба за равнањем према другима кад они не желе заједништво» (Ивић 2001, 337).

5. Пребогато, често и болно и непријатно искуство ваљда нас је све толико уразумило да се плебисцитарно сагласимо са Предрагом Лазаревићем, професором Правног факултета у Бањој Луци, који поводом Повеље о босанском језику рече да би «у име добрих међунационалних односа, требало сваком народу» (он је имао у виду простор БиХ) «омогућити да у миру обрађује свој језик као одређену духовност». Свој скромни прилог овом разговору завршићу насловом Лазаревићевог текста објављеног у бањалучким новинама: «Обрађујмо у миру своје језике». То, наравно, не вреди само за Србе и Хрвате, него и за Бошњаке,⁵ који, чини се, још размишљају о томе да би Србе и Хрвате у БиХ могли окупити под један језички «кишобран», назван «босанским језиком», јер им се не мили да свој језички идентитет овере синтагмом *бошњачки језик*.

⁵ У вези са дискусијом око лингвонима *босански* и *бошњачки* (језик) колеге Бошњаке упућујем на текст академика Брозовића из 1999. године (Брозовић 1999, 13–16) објављен у мостарском часопису Осврт (бр. 2–3), а прештампан у загребачком лингвистичком гласилу Језик (књ. 47, стр. 13–16). Брозовићев текст, када је реч о именовању језика Бошњака код представника других народа (пре свега Срба и Хрвата), у основи је сагласан са становиштем српских лингвиста.

Литература

- Брозовић 1999 – Dalibor Brozović. »Odnos hrvatskoga i bosanskoga odnosno bošnjačkoga jezika«. *Jezik* 47, 13–16.
- Екмечић 2000 – Милорад Екмечић. *Револуција 1848. и Балкан*. Нови Сад: Матица српска.
- Ивић 1990 – Павле Ивић. *О језику некадашњем и садашњем*. Београд–Приштина: БИГЗ – Јединство.
- Ивић 1991 – Павле Ивић. *Избрани огледи II. Из историје српскохрватског језика*. Ниш: Просвета.
- Ивић 1999 – Павле Ивић. »Реч на крају. Актуелни проблеми граматике српског језика«. *Зборник радова са другог, међународног, научног скупа АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ ГРАМАТИКЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА*. – Суботица–Београд: Градска библиотека Суботица, Народна библиотека Србије, Институт за српски језик Српске академије наука и уметности.
- Ивић 2001 – Павле Ивић. *Српски народ и његов језик*. Целокупна дела Павла Ивића V. – Сремски Карловци–Нови Сад.
- Катић 1974 – Radoslav Katičić. »Nešto napomena o postanku složenoga suvremenog jezičnog standarda hrvatskoga ili srpskoga«. *Zbornik Zagrebačke slavističke škole* II, 125–257.
- Лазаревић 2002 – Предраг Лазаревић. »Обрађујмо у миру своје језике«. Поводом Повеље о босанском језику (3). *Глас српски* (Бања Лука), четвртак, 23. мај 2002, 14.
- Маретић 1899 – Томо Марећ. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb.
- Младеновић 1993 – Александар Младеновић. »Развитак и стабилизација екавског изговора српског књижевног језика у другој половини XVIII и првој половини XIX века«. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXXVI/1, 79–83.
- Младеновић 1995 – Александар Младеновић. »Славеносрпски књижевни језик – почети и развој«. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXXVIII/2, 103–117.
- Стојановић 1925 – Љуб. Стојановић. *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*. – Београд.

Der Weg zur Standardsprache bei den Serben und Kroaten: Ähnlichkeiten und Unterschiede

Zusammenfassung

Durch ein Zusammentreffen verschiedener Umstände besaßen die Serben und Kroaten gegen Ende des 19. Jahrhunderts eine praktisch vereinheitlichte Schriftsprache. Mit dem letztendlichen Sieg der kroatischen „Vukanhänger“ und der formalen Entscheidung des kroatischen Landtags übernahm das offizielle Zagreb im Jahre 1889 im Grunde das schriftsprachliche Modell aus den späteren

Schriften des serbischen Reformators Vuk Stef. Karadžić. Damit wurden in hohem Maße die Entscheidungen des Wiener Abkommens aus dem Jahre 1850 realisiert. Zur gemeinsamen, vereinten, aber dennoch niemals einheitlichen Schriftsprache kamen Belgrad und Agram auf verschiedenen Wegen. Die Rede ist tatsächlich von zwei, strukturell betrachtet, entgegengesetzten Prozessen. Mit der erwähnten Entscheidung des offiziellen Agram befreiten sich die Katholiken aus dem Raum zwischen Bulgarien und Slowenien von der jahrhundertelangen regionalen schriftsprachlichen Zersplitterung, sie überwandern also die lang andauernde geographische, horizontale Polyglossie. Belgrad hat sich mit seiner „Demokratisierung der Sprache“ zwischen dem „fremdem“ Ausdruck, einer Sprache mit einem starken Anteil an kirchlichem Substrat, in der ein bedeutender Teil auf Slawonismen russischer Provenienz entfiel, und „seinem eigenen“ Ausdruck für den schriftsprachlichen Typ, der auf der neustokavischen Volkssprache begründet ist, entschieden. Belgrad entschied sich für „das Eigene“, während Agram, wie sich später zeigen sollte, auf Grund breiterer Interessen auf seinen lokalen kajkavischen Ausdruck verzichtete. „Der bedeutendste politische Schachzug, den das bürgerliche Agram jemals machte“, unterstützte die Integration aller Katholiken zwischen Bulgarien und Slowenien in eine kroatische Nation nachhaltig.

Der Annäherungsprozess zwischen Agram und Belgrad bei der Suche nach dem Typ der Schriftsprache wurde auch vom unterschiedlichen Verhältnis der jeweiligen relevanten gesellschaftspolitischen und kulturellen Faktoren gegenüber dem gesamten Prozess begleitet.

Jedenfalls muss man auch außerlinguistische Faktoren bei der Suche nach einer Erklärung des heutigen eigenartigen Paradoxons respektieren: Die Kroaten, die drei Dialekte ererbt haben (štokavisch, čakavisch und kajkavisch) haben heute eine einheitliche Schriftsprache, während die Serben aus allen vergangenen „Annäherungen“ und „Vereinigungen“, auch wenn sie ihren standardsprachlichen Ausdruck auf ihren neustokavischen Grundlagen aufgebaut haben, mit einem gespaltenen sprachlichen Standard ins dritte Jahrtausend eingetreten sind.